

УДК 376.3

Вікторія КИСЛИЧЕНКО

доцент, викладач кафедри спеціальної освіти

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна

e-mail: victoria.kislichenko@gmail.com

Анастасія КОПИЛОВА

магістрант

факультету педагогіки та психології

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна

e-mail: ankopylova@gmail.com

ОБСТЕЖЕННЯ СФОРМОВАНОСТІ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ В УМОВАХ ПОБУТОВОГО БІЛІНГВІЗМУ

У статті розглядаються питання формування граматичних категорій у дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення в умовах побутового білінгвізму. Розкрито поняття білінгвізму та порушень формування граматичних категорій, які виникають через це явище. Сформульовано критерії та показники дослідження ступеню сформованості граматичних категорій у дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення в умовах побутового білінгвізму.

Ключові слова: тяжкі порушення мовлення, загальний недорозвиток мовлення, старший дошкільний вік, граматичні категорії, білінгвізм, побутовий білінгвізм.

У науковій літературі протягом останніх десятиліть активно підкреслюють важливість формування граматичних категорій для нормального розвитку усного та писемного мовлення дітей. Адже саме від сформованості граматичних категорій залежить не тільки сформованість граматичної сторони мовлення дитини, а й її мовленнєва компетентність та здатність до мовленнєвої комунікації в цілому. Отже актуальність питання визначається важливістю формування граматичних категорій для розвитку мовлення індивіда в цілому та необхідністю врахування специфіки сформованості граматичних категорій у дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення в умовах побутового білінгвізму.

Особливості засвоєння дітьми граматичної будови мовлення досліджували А. Арушанова, А. Богуш, О. Гвоздев, М. Красногорський, К. Крутій, Н. Лопатинська, Н. Маковецька, Г. Ніколайчук, Ф. Сохіна, С. Цейтлін, В. Ядешко

та ін. Дослідження К. Крутій та Н. Лопатинської зазначають, що рівень сформованості граматичних категорій у дітей з тяжкими порушеннями мовлення значно відрізняється від рівня сформованості тих же категорій у дітей без порушень мовленнєвого розвитку. Особливих труднощів зазнають діти, які знаходяться у двомовному середовищі, навчання та виховання в якому призводить до труднощів у засвоєнні граматичних категорій обох мов.

Проте в останні роки питанням корекції тяжких мовленнєвих порушень в умовах білінгвізму приділяється недостатньо уваги. Метою статті є висвітлення особливостей формування граматичних категорій у дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення в умовах побутового білінгвізму.

Тяжкі порушення мовлення – це стійкі специфічні відхилення формування компонентів мовленнєвої системи (лексичної і граматичної будови мовлення, фонематичних

процесів, звуковимови, просодичної організації звукового потоку), що відмічаються у дітей при збереженому слухові та нормальному інтелекті [4, 35].

На фоні цих порушень виділяють загальний недорозвиток мовлення – таку форму мовленнєвої аномалії, при якій порушуються всі компоненти системи мовлення, що відносяться як до звукової, так і до смислової систем мовлення. Найсуттєвіші порушення у дітей даної категорії виявляються при формуванні та засвоєнні лексичних та граматичних категорій. У дітей із ЗНМ система мови самостійно повноцінно не формується, а формування граматичної будови мови відбувається з більшими труднощами, ніж, наприклад, оволодіння словником через те, що: 1) значення граматичних форм більш абстрактні; 2) правила граматичної зміни слів різноманітні [6, 43].

Через територіально-культурні умови, більшість дітей міст нашого південного регіону виховуються в умовах побутового білінгвізму, в тому числі і діти з тяжкими порушеннями мовлення. Білінгвізм – така соціально-мовна ситуація, сутність якої полягає у співіснуванні і взаємодії двох мов у межах одного мовного колективу. Побутовий, або природний білінгвізм з'являється відповідно до мовного оточення людини (у яке включено також радіо й телебачення) та завдяки постійній мовній практиці [5, 6].

У дитячих садках навчання відбувається українською мовою, але більшість дітей вдома спілкуються російською мовою. Зазначені мови, хоч і споріднені, є різними за граматичною будовою: різняться закінчення слів, правила відмінювання та узгодження, правила словотворення, назви предметів. Цей фактор ще більше ускладнює й без того складний процес засвоєння граматичних категорій дошкільниками з тяжкими порушеннями мовлення.

А. М. Богуш зазначає, що найбільших труднощів при вивченні української мови російськомовні діти зазнають при засвоєнні процесів словозміни: відмінювання іменників та дієслів, узгодження іменників з прикметниками [1, 120]. Є. Ф. Соботович у своїх роботах відмічає труднощі у засвоєнні процесів сло-

вотворення у дітей з тяжкими порушеннями мовлення: утворення назв професій, утворення назв дитинчат, утворення дієслів префіксальним способом [4, 78].

Для визначення рівня сформованості граматичних категорій у дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення в умовах побутового білінгвізму нами були визначені наступні критерії:

I – Наявність лексики, необхідної для формування граматичних категорій;

II – Сформованість граматичних категорій в імпресивному мовленні;

III – Сформованість граматичних категорій в експресивному мовленні.

Вибір першого критерію – «наявність лексики, необхідної для формування граматичних категорій» обґрунтовується звуженістю словникового запасу дітей з тяжкими порушеннями мовлення, що може призвести до несформованості певних граматичних категорій. Наприклад, дитина не зможе утворити назви дитинчат тварин, якщо не знає назв самих тварин.

Другий критерій – «сформованість граматичних категорій в імпресивному мовленні» визначає ступінь розуміння граматичних категорій дитиною, наявність цих категорій в імпресивному мовленні. У дітей з порушенням реалізації моторного компонента мовлення можливі труднощі з зовнішнім вираженням своєї думки, що спотворює результати обстеження мовленнєвого розвитку. Це й обумовлює необхідність введення зазначеного критерію.

За третім критерієм – «сформованість граматичних категорій в експресивному мовленні» встановлюється рівень сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні.

До кожного з перелічених критеріїв були відібрані наступні показники:

До першого критерію – «наявність лексики, необхідної для формування граматичних категорій» :

1. Розуміння іменників та дієслів;
2. Розуміння прикметників, числівників.

До другого критерію – «сформованість граматичних категорій в імпресивному мовленні»:

1. Сформованість розуміння категорій словозміни;
2. Сформованість розуміння категорій словотворення.

До третього критерію – «сформованість граматичних категорій в експресивному мовленні»:

1. Сформованість процесів словозміни;
2. Сформованість процесів словотворення.

Для визначення наявності лексики, необхідної для формування граматичних категорій (критерій I), було підібрано завдання до кожного з показників. До першого показника (розуміння іменників та дієслів) було дібрано наступні завдання: «Покажи дію», «Я скажу, а ти вкажи», «Що кому?», «Хто ким працює?», «Знайди тваринку». До другого показника (розуміння прикметників, числівників) було дібрано наступні завдання: «Знайди ознаку», «Кого скільки?», «Що це таке?», «Який? Яка? Яке?», «Порахуємо дитинчат».

Для визначення сформованості граматичних категорій в імпресивному мовленні (критерій II), до кожного з показників було відібрано по 4 завдання. До першого показника (сформованість розуміння категорій словозміни) було дібрано наступні завдання: «Покажи, що чуєш», «Один – багато», «Покажи ознаку», «Загубились кольори та ознаки». До другого показника (сформованість розуміння категорій словотворення) було дібрано наступні завдання: «Покажи професію», «Знайди дитинчат», «Покажи дію».

Для визначення сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні (критерій III), визначались результати вико-

нання завдань до кожного з показників. До першого показника (сформованість процесів словозміни) було дібрано наступні завдання: «Що робили діти вчора?», «Що тут намальовано?», «Цікаві малюнки». До другого показника (сформованість процесів словотворення) «Він та вона», «Чия мама?», «Що робить хлопчик?».

Під час проведення первинного обстеження нами було обстежено 40 дітей старшого дошкільного віку, з яких 20 дітей не мали порушень психофізіологічного та мовленнєвого розвитку, а 20 дітей мали висновки ПМПК про наявність тяжких порушень мовлення. В досліджуваних групах дітей як з порушеннями, так і без порушень мовленнєвого розвитку були діти з україномовних сімей (10 в кожній категорії) та з російськомовних (10 дітей в кожній категорії). Дослідження проводились у ДНЗ № 140 та № 51 м. Миколаєва протягом 2015–2016 рр.

Визначення наявності лексики, необхідної для формування граматичних категорій показало, що 60% дітей (12) без мовленнєвих порушень мали високий рівень наявності у мовленні необхідної лексики, в той час, як жоден з обстежуваних дітей з мовленнєвими патологіями не показав високого рівня (0%). Достатній рівень наявності у мовленні необхідної лексики показали 30% дітей (6) з групи, що не мають мовленнєвих порушень, такі ж результати на достатньому рівні продемонстрували діти з мовленнєвими порушеннями (30% – 6 дітей). Лише 10% дітей (2) з групи без мовленнєвих порушень показали середній рівень наявності у мовленні необхідної

Таблиця 1

Результати визначення наявності лексики, необхідної для формування граматичних категорій (за першим критерієм)

Рівні за I критерієм	Група дітей без порушень мовлення, %		Група дітей з порушеннями мовлення, %	
	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %
Високий	60% (12)		0% (0)	
	35% (7)	25% (5)	0% (0)	0% (0)
Достатній	30% (6)		30% (6)	
	10% (2)	20% (4)	20% (4)	10% (2)
Середній	10% (2)		30% (6)	
	5% (1)	5% (1)	15% (3)	15% (3)
Низький	0% (0)		40% (8)	
	0% (0)	0% (0)	15% (3)	25% (5)

Таблиця 2

Результати визначення сформованості граматичних категорій в імпресивному мовленні (за другим критерієм)

Рівні за II критерієм	Група дітей без порушень мовлення, %		Група дітей з порушеннями мовлення, %	
	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %
Високий	50% (10)		0% (0)	
	20% (4)	30% (6)	0% (0)	0% (0)
Достатній	35% (7)		25% (5)	
	20% (4)	15% (3)	5% (1)	20% (4)
Середній	15% (3)		30% (6)	
	10% (2)	5% (1)	20% (4)	10% (2)
Низький	0% (0)		45% (9)	
	0% (0)	0% (0)	25% (5)	20% (4)

лексики, тоді як у групі дітей з мовленнєвими порушеннями було виявлено 30% (6) дітей з середнім рівнем наявності лексики, необхідної для наявності лексики, необхідної для формування граматичних категорій. Жоден з дітей, що не мають мовленнєвих патологій (0%), не показав низького рівня наявності у мовленні лексики, необхідної для користування граматичними категоріями. У групі дітей з мовленнєвими порушеннями дітей з низьким рівнем сформованості даної категорії було 40% (8 дітей).

За результатами обстеження сформованості граматичних категорій в імпресивному мовленні у дітей без мовленнєвих патологій було виявлено, що 50% дітей (10) показали високий рівень сформованості граматичних категорій в імпресивному мовленні, а серед дітей з порушеннями мовлення жоден обстежуваний не показав високого результату.

35% дітей (7) з групи дітей без порушень мовлення показали достатній рівень сформованості граматичних категорій в імпресивному мовленні, а серед дітей з порушеннями мовлення 25% дітей (5) показали достатній рівень сформованості даної категорії. Лише 15% дітей (3) без порушень мовлення показали середній рівень володіння та використання граматичних категорій, а серед дітей з порушеннями мовлення 25% дітей (5) досягли середнього рівня. Жоден з дітей, що не мають мовленнєвих патологій, не показав низького рівня сформованості граматичних категорій в імпресивному мовленні, на відміну від групи дітей з мовленнєвими патологіями, де низький рівень показали 45% дітей (9).

За результатами обстеження сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні у дітей без мовленнєвих патологій було виявлено, що 50% дітей (10) показали

Таблиця 3

Результати визначення рівня сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні (за третім критерієм)

Рівні за III критерієм	Група дітей без порушень мовлення, %		Група дітей з порушеннями мовлення, %	
	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %
Високий	50% (10)		0% (0)	
	25% (5)	25% (5)	0% (0)	0% (0)
Достатній	40% (8)		30% (6)	
	15% (3)	25% (5)	10% (2)	20% (4)
Середній	10% (2)		30% (6)	
	10% (2)	0% (0)	10% (2)	20% (4)
Низький	0% (0)		40% (8)	
	0% (0)	0% (0)	30% (6)	10% (2)

Сформованість граматичних категорій у дітей старшого дошкільного віку в умовах побутового білінгвізму

Рівень сформованості граматичних категорій	Група дітей без порушень мовлення, %		Група дітей з порушеннями мовлення, %	
	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %	Діти з російськомов. сімей, %	Діти з україномов. сімей, %
Високий	55% (11)		0% (0)	
	25% (5)	30% (6)	0% (0)	0% (0)
Достатній	35% (7)		30% (6)	
	15% (3)	20% (4)	10% (2)	20% (4)
Середній	10% (2)		30% (6)	
	10% (2)	5% (0)	10% (2)	20% (4)
Низький	0% (0)		40% (8)	
	0% (0)	0% (0)	30% (6)	10% (2)

високий рівень сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні, а в групі дітей з мовленнєвими патологіями жоден з обстежуваних не показав високих результатів. 40% дітей без мовленнєвих порушень (8) показали достатній рівень сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні, а серед дітей з мовленнєвими порушеннями тільки 30% (6) обстежуваних відповіли на достатньому рівні. Лише 10% дітей (2) показали середній рівень володіння та використання граматичних категорій, на відміну від групи дітей з мовленнєвими порушеннями, де 30% дітей (6) показали середній результат. Жоден з дітей, що не мають мовленнєвих патологій, не показав низького рівня сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні, а в групі дітей з тяжкими порушеннями мовлення 40% дітей (8) показали низький рівень сформованості граматичних категорій в експресивному мовленні.

Отже, результати дослідження показали невідповідність рівнів сформованості граматичних категорій у експресивному та імпресивному мовленні дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Також значно відрізняються рівні сформованості граматичних категорій у дітей без мовленнєвих порушень та дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Проте виявлено, що показники рівнів сформованості граматичних категорій у дітей з російськомовних сімей як з порушеннями мовлення, так і без них мають схожі тенденції: більш низький рівень сформованості у порівнянні з україномовними дітьми та більш виражену різницю між сформованістю лексики та граматичних категорій як в імпресивному так і в експресивному мовленні. Таким чином питання формування граматичних категорій у дітей з тяжкими порушеннями мовлення в умовах білінгвізму потребує подальшого вивчення та визначення оптимальних умов логокорекційної роботи.

Список використаних джерел

1. Богуш А. М. Методика навчання дітей української мови в дошкільних навчальних закладах. [Підручник] / Алла Богуш. — К. : Видавничий дім «Слово», 2011. — 440 с.
2. Казанцева Л. І. Теоретичні і методичні засади навчання дітей старшого дошкільного віку української мови в полікультурному просторі : [монографія] / Лариса Іванівна Казанцева. — Донецьк : ЛАНДОН — XXI, 2014. — 449 с.
3. Богуш А. М. Експериментальні дослідження навчання російськомовних дітей української мови / А. М. Богуш // Наука і освіта. — 2003. — № 4. — С. 85—90.
4. Крутій К. Л. Діагностика мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / К. Л. Крутій. — Запоріжжя : ЛІПС. Лтд, 2005. — 208 с.
5. Ставицька Л. І. Україно-російська двомовність: соціологічні та лексикографічні аспекти / Л. Ставицька // Мовознавство. — 2001. — № 5. — С. 12.
6. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи. — М. : АПН РСФСР, 1961. — 470 с.

References

1. Bogush A. M. Metodika navchannya ditej ukrains'koї movi v doshkil'nix navchal'nix zakladax. [Pidruchnik] / Alla Bogush. — K. : Vidavnicij dim «Slovo», 2011. — 440 s.
2. Kazanceva L. I. Teoretichni i metodichni zasady navchannya ditej starshogo doshkil'nogo viku ukrains'koї movi v polikul'turnomu prostori : [monografiya] / Larisa Ivanivna Kazanceva. — Donec'k : LANDON — XXI, 2014. — 449 s.
3. Bogush A. M. Eksperimental'ni doslidzhennya navchannya rosijs'komovnix ditej ukrains'koї movi / A. M. Bogush // Nauka i osvita. — 2003. — № 4. — S. 85—90.
4. Krutij K. L. Diagnostika movlennevo-rozvitku ditej doshkil'nogo viku / K. L. Krutij. — Zaporizhzhya : LIPS. Ltd, 2005. — 208 s.
5. Stavic'ka L. I. Ukraїno-rosijs'ka dvomovnist': sociologichni ta leksikografichni aspekti / L. Stavic'ka // Movoznavstvo. — 2001. — № 5. — S. 12.
6. Gvozdev A. N. Voprosy' izucheniya detskoj rechi. — M., Izd-vo APN RSFSR, 1961. — 470 s.

Кисличенко В. А., Копылова А. А. Обследование сформированности грамматических категорий у детей старшего дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи в условиях бытового билингвизма

В статье рассматриваются вопросы формирования грамматических категорий у детей старшего дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи в условиях бытового билингвизма. Раскрыто понятие билингвизма, а также нарушений формирования грамматических категорий, которые возникают из-за этих явлений. Сформулированы критерии и показатели исследования уровня сформированности грамматических категорий у детей старшего дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи в условиях бытового билингвизма.

Ключевые слова: тяжелые нарушения речи, общее недоразвитие речи, старший дошкольный возраст, грамматические категории, билингвизм, бытовой билингвизм.

Kyslychenko V., Kopylova A. Examination of the formation of grammatical categories in children of senior preschool age with severe speech disorders in conditions of domestic bilingualism

Due to the territorial and cultural conditions, most children in the southern region of Ukraine are brought up in conditions of domestic bilingualism, including children with severe speech disorders. The kindergartens are taught in Ukrainian, but most families communicate at home in Russian. The given languages are different in grammatical structure: the ending of the words, the rules of rejection and agreement, rules of word formation, names of objects differ. This factor is even more complicated by the already complicated process of assimilation of grammatical categories for preschoolers with severe speech disorders.

The purpose of the article is to describe the features of an adapted survey method for the formation of grammatical categories in children of the senior preschool age with severe speech disorders in the conditions of domestic bilingualism. To determine the level of formation of grammatical categories, there were three criteria and two indicators for each of them. To each of the indicators was developed tasks that would provide an opportunity to determine the real level of formation of grammatical categories for children with severe speech disorders. To participate in the survey, two groups of children of the senior preschool age for 20 persons were selected. The first group was children with no speech disorders, the second group was children with severe speech disorders (10 people from Russian-speaking and Ukrainian-speaking families in each group).

The result of the study using the methods adapted by the authors of the survey of the formation of grammatical categories is the recognition of a significant difference in the formation of these categories in children with speech disorders and without them. It was for this reason that it was decided to divide the children into the control and experimental groups and conduct the logopedic work with the experimental group, aimed at the formation and distribution of the lexical reserve necessary for the use of grammatical categories and the formation of grammatical categories in the impressive and expressive speech.

Key words: severe speech disorders, general speech underdevelopment, senior preschool age, grammatical categories, bilingualism, domestic bilingualism.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2017